

UDK 27-284-584-423.77/79-789.32"12"

Primljeno: 22. 9. 2016.

Prihvaćeno: 16. 1. 2017.

Izvorni znanstveni rad

MILOSRĐE U SPISIMA FRANJE ASIŠKOGA I BONAVENTURE BANJOREĐIJSKOGA

Daniel PATAFTA

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Vlaška 38, p.p. 432, 10 001 Zagreb
d.patafta@yahoo.com

Sažetak

Milosrđe je duboko obilježilo cjelokupnu franjevačku duhovnost i teologiju i ako se želi govoriti o franjevačkoj teološkoj i duhovnoj baštini, gotovo je nemoguće izostaviti tu temu. Gledajući dosadašnja istraživanja na tom području, milosrđe je na svojevrsan način uvijek ostajalo neopravdano zanemareno naspram drugih tema koje su obilježile franjevačku duhovno-teološku tradiciju. Cilj ovoga rada jest prikazati kako su o milosrđu govorili i pisali Franjo Asiški i Bonaventura Banjoređijski. Obojica su izdanak XIII. stoljeća i duhovno-teološke tradicije koja se formirala upravo u tom stoljeću i obilježila franjevačku teološko-filozofsku školu u narednim stoljećima sve do danas. Franjo Asiški svakako je primjer ponajprije nesustavnoga teološkog promišljanja, koje je više obilježeno vlastitim duhovnim doživljajem, koji ga čini učiteljem i primjerom milosrđa na kojem će se nadahnjivati sve generacije franjevaca u stoljećima koja slijede. S druge strane Bonaventura Banjoređijski je izvrstan primjer teološkog i duhovnog promišljanja svojeg vremena, gdje je milosrđe sustavno obrađeno i predstavljeno kako dolikuje jednome znamenitom teologu. Na temelju tih dvaju primjera bit će obrađeno milosrđe u franjevačkoj teologiji i duhovnosti, osobito ako se naglasi da obojica pripadaju XIII. stoljeću, vremenu nastanka franjevačke teologije i duhovnosti. Franjin praktični i evanđeoski primjer i Bonaventurino sustavno teološko promišljanje izvori su za govor o doživljaju i poimanju milosrđa u franjevačkoj tradiciji. Obojica vide ljudski život kao put k Bogu, a to čovjek ne postiže vlastitim snagama, nego mu je potrebna Božja milost, koja je poseban Božji dar. Kod obojice je izražen primat ljubavi koji se kod obojice očituje u milosrđu prema stvorenome, osobito prema čovjeku. Na određen način milosrđe usavršuje i konkretizira ljubav i sve druge kreposti, koje se zatim pretaču u djela milosrdne ljubavi prema potrebitima i svemu stvorenome.

Ključne riječi: milosrđe, Franjo Asiški, savršena ljubav, bratski život, Bonaventura Banjoređijski, mudrost – izvor milosrđa.

1. Sveti Franjo Asiški – učitelj i primjer milosrđa

Da je milosrđe kraljica svih kreposti potvrđeno je već i kod crkvenih otaca. Tako Zenon iz Verone kaže da je milosrđe »iure omnium regina«¹. Isto potvrđuje i Sveto pismo, osobito Novi zavjet, gdje je milosrđe »sveza savršenstva« (Kol 3,14), »punina zakona« (Rim 13,10) ili najveća od svih kreposti (usp. 1 Kor 13). Na pitanje što je, dakle, ta veličanstvena kraljica svih kršćanskih kreposti odgovor daje Klement Aleksandrijski kada kaže: »Milosrđe je ljubav prema Bogu i bližnjemu.«² Na tomu tragu ostaje teološko i duhovno promišljanje franjevačke teološko-filozofske škole.

Govoriti o milosrđu u odnosu na Franju Asiškoga nije preteško. Možda niti jedna tema ne prožima toliko njegove spise bez ikakve kontradikcije ili poteškoća. Također je i duhovnost toga sveca moguće razumjeti samo u odnosu na milosrđe, odnosno samo milosrđe predstavlja svojevrsan ključ za razumijevanje duhovnosti i teološke misli Franje Asiškoga. Na tragu definicije koju je dao Klement Aleksandrijski, Franjo ostaje svetac čiji je život bio život prijateljavanja s Bogom, prijateljavanja s čovjekom, bez ikakve zadržke ili interesa, te naposljetku duboke ljubavi prema svemu stvorenome. Takvo svjedočanstvo života učinilo je Franju Asiškoga iznimno popularnim svecem. U prilog tomu idu ne samo njegovi spisi nego i stara svjedočanstva, odnosno izvori o njemu, koji se što se tiče milosrđa kod sv. Franje u potpunosti podudaraju. Tako ga *Legenda antiqua* opisuje kao »homo caritate plenus«³. Njegov prvi životopisac Toma Čelanski osobito je želio naglasiti njegovo dvostruko milosrđe, prema Bogu i stvorenjima: »O kako lijep, kako divan, kako slavan se pokazivao u nedužnosti života, u jednostavnosti riječi, u čistoći srca, u ljubavi prema Bogu, u bratskoj ljubavi... Ustrajan u odluci, postojan u kreposti, stalan u milosti i u svemu postojan.«⁴ Sveti Bonaventura opisuje ga kao onoga koji je bio sav obuzet serafskim plamenom⁵ a Dante kao onoga koji je »u žaru ljubavi bio sasvim serafski«⁶. No i sam Franjo Asiški govori o vlastitom iskustvu Božjeg milosrđa kada u svojoj *Oporuci* piše: »Gospodin ovako dade meni bratu Franji da poč-

¹ Zeno VERONENSIS, Tractatus II de fede, spe et caritate, u: Jacques Paul MIGNE (ur.), *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, Paris, 1845., 11, 272.

² Clemens ALEXANDRINUS, Stromata, u: Jacques Paul MIGNE (ur.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, Paris, 1857., 8, 1320.

³ *Legenda antiqua S. Francisci*, Paris, 1926., 16.

⁴ Toma ČELANSKI, Prvi životopis sv. Franje, u: Pero VREBAC (ur.), *Franjevački izvori*, Zagreb – Sarajevo, 2012., br. 83, 291.

⁵ Usp. Bonaventura BANJOREĐIJSKI, Veći životopis sv. Franje, u: Pero VREBAC (ur.), *Franjevački izvori*, 913.

⁶ Dante ALIGHIERI, *Raj*, Zagreb, 1915., 86.

nem činiti pokoru: dok naime bijah u grijesima, bilo mi je odveć gorko gledati gubavce. Ali me Gospodin dovede među njih i iskazah im milosrđe. A kada sam odlazio od njih, okrenulo mi se u duševnu i tjelesnu slast ono što mi bijaše gorko...«⁷ Iz Franjine *Oporuke*, kao izražaja njegovih najintimnijih osjećaja, očito je kako je sam Franjo prvi na sebi iskusio Božje milosrđe kao besplatni dar što ga je kasnije vodilo u iskustvo ljubavi i milosrđa prema potrebitima i svemu stvorenomu.

General franjevačkog reda i kasnije kardinal Matej iz Aquasparte (Matteo d'Acquasparta) piše o različitim pogledima na Franjino milosrđe. Prvo progovara o Franji kao »serafskom čovjeku, obuzetom Bogom u neizmjernoj ljubavi«⁸. Ta ga je ljubav obuzimala i mijenjala⁹ i naposljetku ga dovela do stupnja savršenog zbližavanja s Bogom i »postizanja savršenog mira, u kojem duša umirena i pomirena, uživa u tišini i sniva, i ništa je ne može izbaciti iz toga stanja, nikakva briga, strast ili strah«¹⁰. Takva se duša potpuno suobličuje Kristu¹¹ i nestaje svaka zapreka prema sjedinjenju s Bogom.¹² Zato Aquasparta s određenim lirizmom zaključuje: »Kako je duboko i svesrdno osjećao blaženi Franjo! Ne samo prema razumskim stvorenjima, koja su stvorena na sliku Božju, ljubio ih je Božjim milosrđem, jednako i ona bez razuma, u njima je vidio trag božanskog stvaranja, stoga ih je u svojem dubokom i svesrdnom osjećaju za prvotno stvaranje u bratskom osjećanju nazivao braćom i sestrama.«¹³

Takvo pisanje o Franji kao primjeru milosrđa nije bilo prisutno samo među starim autorima i piscima panegirika, nego postoji i kod suvremenih franciskanologa. Među njima se ističu oni koji pišu o prijateljstvu i ljubavi prema ljudima i životinjama. Neki čak i pretjeruju u tome pisanju prikazujući ga kao nesvakidašnji romantičarski lik. No ima i onih koji pišu uravnoteženo prikazujući ga kao onoga koji je »sav zaljubljen u Boga« i iz te je ljubavi prema Bogu ljubio sve stvoreno. Agostino Gemelli piše: »Svima je lako shvatljiva ljubav sv. Franje prema stvorovima. No da se shvati tajna njegove veličine i moći njegove riječi i djela, treba tražiti dublje: njegovu ljubav prema Bogu.«¹⁴ Među takvim autorima koji pišu o Franjinu milosrđu kao odrazu Franjine zaljubljenosti u

⁷ Franjo ASIŠKI, *Oporuka*, u: Pero VREBAC (ur.), *Franjevački izvori*, 206.

⁸ Matthahei ab AQUASPARTA, *Sermones de S. Francisco, de. S. Antonio et de S. Clara*, Gedeon Gál (ur.), Quaracchi, 1962., 45.

⁹ Usp. *Isto*, 78–91.

¹⁰ *Isto*, 89.

¹¹ *Isto*, 19.

¹² *Isto*, 104.

¹³ *Isto*, 125.

¹⁴ Agostino GEMELLI, *Franjevački duh*, Sarajevo, 1935., 23.

Boga i život i sva njegova stvorenja, briljantnu interpretaciju dao je G. K. Chesterton, u središnjim poglavljima svojega izvrsnog djela o Franji Asiškome.¹⁵ Pišući o Franjinu obraćenju i danima koje je sin Petra Bernardonea proveo zatvoren u tamnici dao je nov put prihvaćanja,¹⁶ koje Chesterton opisuje ovim riječima: »Počeo je gledati svijet toliko drukčije nego ostali ljudi, kao da je izašao iz tamne komore s palmama u rukama.«¹⁷ Od toga se trenutka divio svemu i volio je sve. Sve je volio kao sliku i dar Božji, kao dio Božje stvarateljske ljubavi: »Njegova ljubav prema prirodi bila je stvarna, ali samo zato jer ju je gledao obasjan nadnaravnim svjetlom... Sveti je Franjo mogao voljeti i svoj mali grad ali samo onda kada je priroda njegove ljubavi bila preobražena i uvećana. Isti taj Franjo zahvaljuje svemogućem Bogu što mu nije dopustio da padne u grijeh; biti će zahvalan i za sudjelovanje u kozmičkim stvarnostima, kao sjajni kristal, u bratstvu sa zvijezdama koje padaju...«¹⁸ Mistična vizija, ali duboko kršćanska: na vrhu je Bog, temeljna ljubav stvorenja, kojega treba ljubiti zbog njega samoga iznad svih stvari, na dnu su sva stvorenja, prema svojoj hijerarhiji i dostojanstvu koja različito participiraju na Božjem bitku, svako osobno ljubljeno u činu stvaranja i darovano čovjeku, kako bi u njima prepoznao smisao ljubavi Stvoritelja te kako bi ih na bratski način ljubio onako kako ih očinski ljubi sam Bog.

Ako se na temelju svega rečenoga gleda život Franje Asiškoga i riječi koje mu se pripisuju ili su o njemu zapisane, može se vidjeti kako je tema milosrđa snažno zastupljena u njegovu djelovanju i ostvaruje se pod dvama vidovima: ljubavi prema Bogu i bratskoj ljubavi prema stvorenjima. Tako da se može reći kako je milosrđe dominantan motiv cjelokupne franjevačke duhovnosti.

»Deus meus et omnia« izreka je koja se tradicionalno pripisuje Franji Asiškome. Ta izreka možda ponajbolje izražava duboku povezanost u ljubavi Franjine duše i Boga. Izreka je to koja isključuje svaku sentimentalnost, a opet progovara o nadnaravnoj ljubavi, odnosno o drugoj vrsti ljubavi. Stoga ju se može prevesti kao: »Moj Bog je sve za mene!« Za Franju Asiškoga Bog je uistinu bio sve u svemu: predao se Ocu kada se odrekao zemaljskog očinstva Petra Bernardonea¹⁹ te je Isusovim riječima poticao braću da priznaju jedinog Oca

¹⁵ Usp. Gilbert Keith CHESTERTON, *Sveti Franjo Asiški*, Split, 2000.

¹⁶ Usp. Toma ČELANSKI, *Prvi životopis sv. Franje*, br. 10, 253.

¹⁷ Gilbert Keith CHESTERTON, *Sveti Franjo Asiški*, 97.

¹⁸ *Isto*, 98, 103.

¹⁹ Usp. Toma ČELANSKI, *Drugi životopis sv. Franje*, u: Pero VREBAC (ur.), *Franjevački izvori*, br. 12, 699.

na nebesima²⁰ i zahvaljuju mu: »Svemogućí, presveti, višnji i vrhovni Bože, Oče sveti (Iv 17,11) i pravedni, Gospodaru, kralju neba i zemlje (usp. Mt 11,25), radi tebe ti zahvaljujemo jer si svojom svetom voljom i po jednorodnomu Sinu svojem stvorio sve duhovno i tjelesno, i nas si stvorio na svoju sliku i priliku i postavio u raj (usp. Post 1,26; 2,15). Ali mi smo po svojem grijehu pali. I zahvaljujemo ti jer, kao što si nas stvorio po svojem Sinu, tako si po svojoj istinskoj i svetoj ljubavi kojom si nas ljubio (usp. Iv 17,26) učinio da se od vazda slavne Djevice, preblašene svete Marije, rodi sam pravi Bog i pravi čovjek, i htio si da se mi po njegovu križu, krvi i smrti otkupimo iz ropstva.«²¹ Pozivajući na božansko očinstvo prisutno je u svim spisima Franje Asiškoga čime želi uskladiti svaki svoj korak s riječju Isusa Krista Ocu. Tako u *Prvom pismu vjernicima*, prisjećajući se Isusove molitve Ocu prije muke, kao da i sam osjeća napuštenost, svetac piše: »O, kako je slavno imati sveta i velika Oca na nebesima! O, kako je sveto i utješno imati tako dobrotiva, ponizna, miroljubiva, slatka, ljubljena i nadasve poželjna brata i sina: Gospodina našega Isusa Krista, koji život položi za ovce svoje (usp. Iv 10,15)...«²² Misao na Presveto Trojstvo potpuno je obuzimala njegovu serafsku dušu.

Bog je milosrđe i ljubav, ta dva atributa i Božja obilježja izražena kod apostola Ivana (1 Iv 4,16) potpuno su obuzimala svetog Franju, koji ih je često ponavljao te kada je pitao svoju braću za mišljenje o odredbama, uvijek ih je molio uime »svetog milosrđa, koje je Bog«²³ i »ljubavi koja je Bog« te ih na isti način poticao da dosljedno čine »mirisave riječi Gospodina našega Isusa Krista«²⁴.

Božja ljubav bila je, prema svjedočenju životopisaca, tema koja je vrlo lako pronašla svoje mjesto u životu Franje Asiškoga: »Između ostalih riječi, kojima se služio u običnom govoru, riječ 'ljubav Božja' nije mogao čuti, a da se pritom ne bi nekako izmijenio. Brzo bi se, naime, kad bi slušao o ljubavi Božjoj, uzбудio, raznježio, rasplamtio, kao da mu je trzalice vanjskog glasa dirnula unutrašnju strunu srca.«²⁵ Još kao mladić zadao si je obećanje kako neće nikada nikome ništa odbiti tko ga išta zamoli »za ljubav Božju«²⁶. Izrazom »za

²⁰ Usp. Franjo ASIŠKI, Nepotvrđeno pravilo, u: Pero VREBAC (ur.), *Franjevački izvori*, 173–174; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, Quaracchi, 1949., 55.

²¹ Franjo ASIŠKI, Nepotvrđeno pravilo, 175; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 57.

²² Franjo ASIŠKI, Prvo pismo vjernicima, u: Pero Vrebac (ur.), *Franjevački izvori*, 133; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 94.

²³ Franjo ASIŠKI, Nepotvrđeno pravilo, 170, 173; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 46, 54.

²⁴ Franjo ASIŠKI, Prvo pismo vjernicima, 134; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 97.

²⁵ Toma ČELANSKI, Drugi životopis sv. Franje, br. 196, 794.

²⁶ Usp. Toma ČELANSKI, Prvi životopis sv. Franje, br. 17, 256; Toma ČELANSKI, Drugi životopis sv. Franje, br. 5, 694.

ljubav Božju« koristio se sam i poučavao druge da se njime koriste kod prošnje milostinje.²⁷ U odnosu prema Bogu riječ *ljubav* kod Franje ima u isto vrijeme aktivno i pasivno značenje. Stvoreni od Boga našeg Oca mi smo objekt njegove ljubavi, što je pasivno značenje božanske ljubavi. Sam Franjo nikada nije puštao u svojem govoru i spisima spomenuti tu nježnu Božju ljubav prema čovjeku. Bog stvoritelj, otkupitelj, tješitelj, u svojoj cjelovitosti i milosrđu prema čovjeku koji je izgubio prvotnu milost istočnim grijehom jest jedna od temeljnih istina katoličke vjere, koja je dominirala duhovnim životom Franje Asiškoga. Najbolji primjer jest Franjin dijalog s Bogom u njegovu *Tumačenju Očenaša*, koji je određena vrsta dijaloga u ljubavi između čovjeka i njegova Stvoritelja.²⁸ Upravo taj dijalog pokazuje dubok odnos između Franje i Boga, u kojem Franjo vidi kroz svojevrсну ljubavnu meditaciju cjelokupnu čovjekovu zemaljsku egzistenciju. Tako će Toma Čelanski o njemu zapisati: »Da bi svoj pogled mogao slobodnije upraviti prema Bogu i prema blaženim prebivalištima koja se nalaze na nebesima te da bi mogao obilaziti i ulaziti u nebeska boravišta, dok mu je duh često upadao u zanose, pa da bi se u obilju milosti mogao postaviti pred najmilostivijim i najuzvišenijim Gospodarom svega na nebesima...«²⁹

Bog Otac, Bog ljubav, bio je cijeli život velika tema razmatranja i kontemplacije Franje Asiškoga. Slika koja prikazuje Franju kako plače jer Ljubav nije ljubljena, postavljanje jaslica u Grecciu, pjesma svim stvorovima u crkvi sv. Damjana, naposljetku i stigme koje je dobio na La Verni kao da govore: »Educ de custodia animam meam« iz Psalma 141 i njegovih zadnjih riječi na zemlji u kojima je kulminirala njegova bliskost i dijalog s Bogom. Ljubav bez granica koju je Bog pokazao na toliko načina ne može izazvati, prema Franji, drugo nego isti takav govor ljubavi prema Bogu. Zato i kaže: »Mnogo treba ljubiti ljubav onoga koji nas je mnogo ljubio.«³⁰ U Franjinu osobnom ispunjenju jest ta međusobna izmjena, odnosno odgovor na ljubav koju je dao sam Bog. Upravo to pokazuje u molitvi *Absorbeat* koja izražava njegovu nevjerojatnu mogućnost da ljubi: »Vatrena i slatka sila tvoje ljubavi, molim, Gospodine, neka obuzme moj um i moje srce i neka ga odijeli od svega, što je pod nebom, da umrem od ljubavi ljubeći tebe, koji si se udostojao umrijeti od ljubavi ljubeći mene.«³¹ Ništa manje nije zastupljen poziv na ljubav koji Franjo upućuje svojoj braći i kršćani-

²⁷ Usp. Toma ČELANSKI, Drugi životopis sv. Franje, br. 61, 725; br. 77, 734–735.

²⁸ Usp. Franjo ASIŠKI, Tumačenje Očenaša, u: Pero VREBAC (ur.), *Franjevački izvori*, 94–95; Giovanni IAMMARONE, *Temi teologici francescani*, Roma, 2011., 154–155.

²⁹ Toma ČELANSKI, Prvi životopis sv. Franje, br. 102, 303.

³⁰ Toma ČELANSKI, Drugi životopis sv. Franje, br. 196, 794.

³¹ *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 125.

ma svih vremena. Zato kaže u *Nepotvrđenom pravilu*: »Svi ljubimo iz svega srca, iz sve duše, iz svega uma, iz sve snage i iz sve jakosti, iz svega razuma (usp. Mk 12,30-33), svom snagom (Lk 10,27), svim nastojanjem, svim osjećajem, svom nutrinom, svim čežnjama i željama Gospodina Boga, koji svima nama daje i daje tijelo, svu dušu i sav život, koji nas stvori, otkupi i koji će nas spasiti samo po svojem smilovanju (usp. Tob 13,5), koji učini i čini sva dobra nama jadnima i bijednima, pokvarenima, nečistima, nezahvalnima i zlima.«³² To je ljubav koja izaziva radost i klicanje i zato kaže: »Blago onome redovniku koji nalazi milinu i veselje samo u presvetim riječima i djelima Gospodnjim i pomoću njih u radosti i veselju vodi ljude k ljubavi prema Bogu.«³³ Ta djelotvorna ljubav vodi pojedinca u kontemplaciju, ali i potiče dušu na apostolat, bez obzira na žrtve i opasnosti. Zato Bonaventura govori kako je cijelo milosrđe kod Franje Asiškoga, nakon što je dao sintezu svih nadnaravnih motiva koje postiže duša koja teži k Bogu, bilo kao da je »sav obuzet plamenom Božje ljubavi, izgledao kao neki užareni ugljen«³⁴.

Sljedeći način na koji je Franjo pokazivao milosrđe jest odnos prema braći:³⁵ »Snaga ljubavi učinila ga je bratom ostalim stvorovima, zato nikakvo čudo da je u još većoj mjeri bio bratom po ljubavi Kristovoj onima koji su urešeni slikom i prilikom Stvoriteljevom... Nije se smatrao prijateljem Kristovim ako ne bi ljubio duše koje je i Krist ljubio... A svoju je braću, koji su na poseban način iste vjere i s kojom je bio sjedinjen po dioništvu u vječnoj baštini, zato izvanredno grlio svim svojim osjećajima.«³⁶ Toma Čelanski na takav način pokazuje Franjino milosrđe prema braći. Na isti način zahtijeva od poglavara franjevačkog reda da uvijek iskazuju milosrđe braći, praveći time odmak od tradicionalnog odnosa opata i monaha starih redova. Za Franju su svi braća: poglavari, ministri i sva druga braća.³⁷ Franjo je na red koji je utemeljio gledao kao na obitelj a svojoj je braći uvijek nastojao iskazivati ljubav i milosrđe. Zato preporučuje poglavarima da braću koja su u nečem pogriješila primaju s ljubavlju i milosrđem: »Ministri pak neka ih s ljubavlju i blago prime i neka im budu toliko bliski da bi ta braća mogla s njima razgovarati i postupati kao gospodari sa svojim slugama; tako naime mora biti da ministri budu sluge

³² Franjo ASIŠKI, *Nepotvrđeno pravilo*, 176; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 60.

³³ Franjo ASIŠKI, *Opomene*, u: Pero VREBAC (ur.), *Franjevački izvori*, br. 20, 203.

³⁴ Bonaventura BANJOREĐIJSKI, *Veći životopis sv. Franje*, br. 9, 960.

³⁵ Usp. Giovanni IAMMARRONE, *Temì teologici francescani*, 126–128.

³⁶ Toma ČELANSKI, *Drugi životopis sv. Franje*, br. 172, 782.

³⁷ Usp. Franjo ASIŠKI, *Nepotvrđeno pravilo*, br. 4, 162; Franjo ASIŠKI, *Potvrđeno pravilo*, u: Pero VREBAC (ur.), *Franjevački izvori*, br. 10, 194–195; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 29, 71.

svoj braći.«³⁸ Također naređuje kako ministri moraju milosrdno braći naložiti pokoru ako su u nečem pogriješila.³⁹ Taj poziv na milosrđe prema braći osobito dolazi do izražaja u Franjinu *Pismu jednom ministru*. Tu više puta poziva na milosrđe prema braći koja sagriješe i još više od toga, poziva na ljubav prema takvom bratu te na kraju zaključuje: »A sva braća koja budu znala da je on sagriješio neka ga ne sramote i ne ogovaraju, nego neka mu budu vrlo milosrdni i neka taje grijeh brata svojega...«⁴⁰ No, Franjin govor o milosrđu ne zadržava se samo na uklanjanju prepreka milosrđu, on ide i dalje te traži pozitivno milosrđe. Osobito kada je riječ o bolesnoj braći koja su potrebna pomoći i majčinske ljubavi pa kaže: »I neka s povjerenjem jedan drugome očituje svoju potrebu; jer ako majka hrani i ljubi sina svojeg tjelesnoga, koliko mora više netko ljubiti i hraniti brata svojeg duhovnoga? Pa ako tko oboli, druga braća moraju služiti onako kako bi željela da se njih služi.«⁴¹ Na bratsku ljubav i milosrđe poziva u slučaju braće koja zgriješe, ali pritom upozorava da se »ne smućuju i ne srde zbog tuđega grijeha i zla primjera, jer davao zbog pogreške jednoga želi upropastiti mnoge«⁴². Prije svega preporuča dobar primjer koji može efektno djelovati u prakticiranju milosrđa: »Kad bi poglavari govorili ljudskim i anđeoskim jezicima, a kada ne bi pružali primjere ljubavi, malo bi koristili, a sebi ništa.«⁴³ Isto govori i u *Prvom pismu vjernicima*, gdje kaže: »rađamo ga (milosrđe, nap. a.) svetim djelom, koje mora svijetliti drugima za primjer«⁴⁴.

Milosrđe o kojem govori Franjo ne zadržava se samo unutar njegova redovničkog bratstva, niti u njegovoj nutrini, nego ono zahvaća sve ljude bez obzira na to kakvi jesu.⁴⁵ On prigrljuje sve ljude ne dijeleći ih na dobre i loše, prijatelje ili neprijatelje, što je dokaz njegove krajnje dobrodušnosti, a to isto preporuča i svojoj braći: »Pa tko god k njima dođe, prijatelj ili neprijatelj, kradljivac ili razbojnik, neka ga dobrostivo prime.«⁴⁶ Obuzet Božjom ljubavlju Franjo i od svoje braće zahtijeva opraštanje i milosrđe bez granica. Njegovo *Pismo jednom ministru* svojevrsna je *magna charta* milosrđa. Nigdje više ne inzistira na

³⁸ Franjo ASIŠKI, Potvrđeno pravilo, br. 10, 194. *Opuscula S. P. Francisci Assis.* koristi se izrazom *con tanta familiarità*, koji bolje odgovara Franjinu pogledu na iskazivanje milosrđa braći koja su pogriješila kao i njegovu pogledu na bratstvo općenito. Usp. *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 71.

³⁹ Usp. Franjo ASIŠKI, Potvrđeno pravilo, br. 7, 193; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 70.

⁴⁰ Franjo ASIŠKI, Pismo jednom ministru, u: Pero VREBAC (ur.), *Franjevački izvori*, 131–132.

⁴¹ Franjo ASIŠKI, Potvrđeno pravilo, br. 6, 193; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 69.

⁴² Franjo ASIŠKI, Nepotvrđeno pravilo, br. 5, 163; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 30.

⁴³ Toma ČELANSKI, Drugi životopis sv. Franje, br. 173, 782.

⁴⁴ Franjo ASIŠKI, Prvo pismo vjernicima, 133; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 94.

⁴⁵ Usp. *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 34.

⁴⁶ Franjo ASIŠKI, Nepotvrđeno pravilo, br. 7, 164; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 34.

opraštanju koje je izraz milosrđa i ljubavi: »Govorim ti kako mogu o onome što se tiče tvoje duše: ono što te sprečava da ljubiš Gospodina Boga, i tko god ti postavio zapreku bilo braća bilo drugi ljudi, da te i šibaju, sve to treba da smatraš milošću. Tako moraš htjeti i ne drukčije. I smatraj to pravom poslušnošću Gospodinu Bogu i meni, jer sa sigurnošću znam da je to prava poslušnost. I ljubi one koji ti to čine. I ne želi od njih nešto drugo osim ono što ti Gospodin dadne. I ljubi ih zbog toga, i ne želi da budu bolji kršćani... I po tome želim znati ljubiš li Gospodina i mene, slugu njegova i svojega, ako ovo budeš činio: da ne bude bilo kojeg brata na svijetu koji sagriješi koliko god može sagriješiti, pa kada vidi tvoje oči, da ikada ode bez tvog smilovanja ako smilovanje traži. Ako ne bude tražio smilovanja, ti ga upitaj želi li smilovanje. Pa ako poslije tisuću puta pred tvojim očima sagriješi, ljubi ga više nego mene radi toga da ga privučesh Gospodinu. I uvijek imaj smilovanja s takvima.«⁴⁷ Tu Franjo potpuno ostaje na tragu onoga što evanđelje traži od svakoga vjernika, ali i pokazuje svoje doslovno shvaćanje evanđelja koje po njemu treba postati norma nauka i života. Najbolje se to vidi u govoru o odnosu prema neprijateljima: »Onaj naime istinski ljubi svojeg neprijatelja tko se ne žalosti zbog nepravde koju mu on nanosi, nego ga zbog ljubavi Božje muči grijeh duše njegove te mu djelima pokazuje ljubav.«⁴⁸ Time dodiruje sam vrh kršćanske askeze.

Veliki je broj izvora koji govore o Franjinu iskazivanju milosrđa i ljubavi prema bližnjemu, zapravo svaka biografija posvećuje tome određena poglavlja.⁴⁹ Ne treba zaboraviti ni njegov odnos prema siromasima, čije mu je siromaštvo uvijek bilo poticaj da daruje nešto od onoga što je imao. Ukratko rečeno, prolazeći kroz spise i životopise Franje Asiškoga, uvijek u prvi plan izbija ljubav koja ga je osposobila, kako kaže Chesterton, »dok nije osvojio cijeli svijet«⁵⁰.

2. Milosrđe kao dar mudrosti u nauku Bonaventure Banjoređijskoga

Sve katoličke teološke i duhovne škole priznaju kako je milosrđe temeljni element duhovnog života, ali ni jedna nije istaknula tu krepost toliko kao franje-

⁴⁷ Franjo ASIŠKI, Pismo jednom ministru, 131; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 108. Usp. Giovanni IAMMARONE, *Temi teologici francescani*, 135–137.

⁴⁸ Franjo ASIŠKI, Opomene, br. 9, 200–201; *Opuscula S. P. Francisci Assis.*, 11. Usp. Giovanni IAMMARONE, *La cristologia francescana*, Padova, 1997., 24–26.

⁴⁹ Usp. Toma ČELANSKI, Drugi životopis sv. Franje, br. 172–183, 772–786; Bonaventura BANJOREĐIJSKI, Veći životopis sv. Franje, br. 9, 960–966; Ogledalo savršenstva, u: Pero VREBAC (ur.), *Franjevački izvori*, br. 27–38, 1128–1135.

⁵⁰ Gilbert Keith CHESTERTON, *Sveti Franjo Asiški*, 177.

vačka škola, tako da ju se s pravom može nazvati *školom milosrđa*.⁵¹ Cilj ovoga rada nije uspoređivati govor o milosti između franjevačke škole i drugih teološko-duhovnih škola, nego ukazati na onu teološku misao koja predstavlja srž franjevačke duhovnosti, potaknuta duhovnim životom Franje Asiškoga, a s vremenom pretočena u teološko promišljanje Bonaventure Banjoređijskoga.

Ta krepost koja vodi ljubavi prema Bogu i bližnjemu ima svoje utemeljenje u cjelokupnoj kršćanskoj teološkoj i duhovnoj tradiciji koja proizlazi iz Svetog pisma, osobito se očituje u nauku sv. Pavla i sv. Ivana, koji predstavljaju temelj za patrološko promišljanje, a koje je bilo ponajprije praktično i biblijsko, do bogatoga spekulativnog promišljanja skolastičke teologije. Pojavom skolastike milosrđe je postalo dijelom njezina spekulativnog mišljenja osobito u vrijeme njezina najvećeg razvoja u XIII. stoljeću, kada franjevačka škola dobiva svoju fizionomiju i postavlja svoj specifični doktrinarni nauk.

Franjo Asiški ostavio je svojoj braći primjer i nauk o ljubavi, ali i jedno bogato iskustvo milosrđa; zato će Bonaventura i zapisati u svojem životopisu sv. Franje: »Čim bi čuo za Božju ljubav, odmah bi živnuo, ustitrao, rasplamtio se kao da mu je vanjskim glasom taknuta unutrašnja struna srca.«⁵² Utjecaj koji je asiški svetac ostavio na kasnije franjevačke teologe bio je iznimno velik, iako se sam Franjo Asiški ne može ubrojiti u klasično poimanje teologa. Njegov bogati duhovni život nužno je vodio i prema teološkom promišljanju, iako ono nije sustavno kao kod kasnijih franjevačkih skolastičkih teologa. U franjevačkom okruženju nauk o milosrđu našao je svoje mjesto i u djelima franjevačkih teoloških velikana sv. Bonaventure i bl. Ivana Dunsca Scota. Ovaj posljednji dat će snažan pečat franjevačkoj teološkoj školi koja će se po njemu početi nazivati skotističkom. No, bez obzira na izniman i dominantan doprinos Ivana Dunsca Scota, nemjerljiv je i utjecaj Bonaventure Banjoređijskoga na franjevačku teološku i duhovnu misao kasnijih naraštaja. Ostavljajući po strani skotističku misao i samog Dunsca Scota, ovdje ćemo se usmjeriti na Bonaventuru Banjoređijskoga kao vrhunac franjevačke filozofsko-teološke škole XIII. stoljeća, čiji teološki nauk nije samo utemeljen na spekulativnom promišljanju nego graniči i s osobnim mističnim iskustvom. Zato, osvrćući se na milosrđe kod Bonaventure, treba započeti tezom koju je postavio on sam a to je da je milosrđe dar mudrosti i ulaz u duhovni život.

Kao što je euharistija središte cjelokupnoga sakramentalnog života i u odnosu prema njoj ravna se djelotvornost svih drugih sakramenata, tako je

⁵¹ Usp. Jacques HEERNCKX, *De momento caritatis in spiritualita franciscana*, u: *Antoniana*, 13 (1938.), 482–488.

⁵² Bonaventura BANJOREĐIJSKI, *Veći životopis sv. Franje*, br. 9, 960–961.

milosrđe vrhunac unutarnjeg dinamizma i sposobnost ostvarenja kreposti. Na tom tragu o otajstvu euharistije Bonaventura piše: »Na veličanstven način za razliku od drugih svijetli moć, mudrost i dobrota Božja: to nadilazi ostale sakramente i njihovo djelovanje, kao što milosrđe nadilazi sve ostale kreposti.«⁵³ Serafski doktor naglašava kako euharistija osnažuje i podiže milosrđe, ostvarujući lanac milosrđa; zato je jednostavno naziva sakramentom milosrđa: »Predanje milosrđu osjeća se kada se osjeća Gospodin prisutan u tijelu; kao što u blizini vatre nestaje hladnoća, tako u prisutnosti tijela Kristova nestaje mlitavost.«⁵⁴ Dakle, milosrđe zauzima središnju ulogu u nadnaravnom djelovanju, kao posebna snaga duševnog djelovanja, i prema tome ostale teologalne kreposti kao i one moralne, čekaju pripravne kako bi ih ona pripravila za djelovanje. Tri teologalne kreposti kod Bonaventure imaju svoju neizostavnu ulogu u duhovnom životu. Primjerice vjera je temelj na koji se sve naslanja, nada je kao zid kojim se penjemo prema visinama, dok je milosrđe kruna, kao krov savršenstva koji dovršava sav duhovni rad.⁵⁵ Zapravo je milosrđe vrhunac duhovnog napora, postajući time krepost koja najviše približava čovjeka Bogu: »teologalne kreposti imaju nestvoren objekt, time su toliko savršene koliko se intimno s njime povezuju. Kada se kaže kako se temelj vjere očituje u nadi a oboje doživljava savršenstvo u milosrđu, jer je milosrđe među svim teologalnim krepostima ona koja najviše čovjeka preobražava na Božju sliku.«⁵⁶ Bonaventura govoreći o krepostima uvijek naglašava kako ih milosrđe sve nadvisuje: »Milosrđe u odnosu prema drugim teologalnim krepostima, koje povezuju čovjeka s Bogom, ima prvo mjesto među njima jer ih pokreće, formira i uvodi u savršenstvo. Zato krajnje djelovanje tih kreposti naposljetku završava u milosrđu. Za to treba zadovoljiti tri uvjeta: prvi je kada se kaže kako se milost rađa u čistu srcu, tu dohvaća svoj smisao jer pročišćuje srce od svih ovozemnih navezanosti; kao drugi uvjet javlja se to da se milosrđe očituje u dobroj savjesti, a vidljiva je u nadi; kao treći uvjet tu je stav vjere. Time se postavlja red prema kojem se kreposti usavršuju u milosrđu.«⁵⁷

Vjera je, prema Bonaventuri, preduvjet nade i milosrđa: »O vjeri i drugim krepostima može se govoriti na dva načina, pod vidom stanja i djela. Kada stanje prelazi u djelo, uspostavlja se prirodni red među njima: stanje vjere je

⁵³ BONAVENTURA, *Opera omnia*, IV, Quaracchi (Ad Claras Aquas), 1889., 217.

⁵⁴ *Isto*, 218.

⁵⁵ Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, Quaracchi (Ad Claras Aquas), 1887., 561, 573; S. BONAVENTURA, *Opera omnia*, VII, Quaracchi (Ad Claras Aquas), 1895., 437.

⁵⁶ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 604.

⁵⁷ BONAVENTURA, *Opera omnia*, II, Quaracchi (Ad Claras Aquas), 1885., 859; BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 616.

kao preduvjet za stanje nade i stanje milosrđa. Zapravo, nitko se ne nada ako prije nije upoznao način da u nadu vjeruje. Put nade priprema za milosrđe: Na dva se načina može promatrati stanje nade u odnosu prema stanju milosrđa: prvi je stanje samo u sebi, kakvo ono jest koje se očituje u djelima... Može se govoriti i o stanju koje prelazi u djelo, u tom slučaju jedno upravlja drugo, a pritom ne mijenja princip i izvorište... Međutim stanje nade postignuto duhovnim naporom, kao i djelo nade jest predvorje stanja milosrđa.«⁵⁸ Na jednom mjestu u *Breviloquiju* govori o prosvjetljenju preko teologalnih i moralnih kreposti koje potiču snage duše te progovara koju ulogu u tome ima milosrđe kao vrhunac »izvornosti, forme i kraja« u kojem se objedinjuju sve ostale kreposti u vidu vrijednosti: »Odatle polazi popravljanje, koje je nužno kako bi se duša uzdigla na višu razinu sa svoje niže razine... Kada na višoj razini, gdje se reflektira vječna slika Presvetoga Trojstva, duša proživljava ulijevanje teologalnih kreposti, na način *imago creationis*, koji se sastoji u trojstvenosti snaga i sjedinjenju biti, tako putem *imago recreationis* trojstvenost kreposti ulazi u jedinstvo milosti... Također je potrebno da duša kada se nalazi na nižoj razini usvoji četiri kardinalne kreposti... Zatim kreposti po nadnaravnim vidom primaju savršenu preobrazbu prema izvornosti i autentičnosti pod utjecajem milosti, dok pod vidom savršenstva postaju milosrđe kao njihova izvornost, forma i kraj.«⁵⁹

Važno je spomenuti kako je za franjevačku teologiju i duhovnost bitna jedna misao toliko draga Franji Asiškome, a to je siromaštvo, koje nadilazi svaku formu požude, a ujedno je temelj i izvorno težište za milosrđe, kojim se stvara kraljevstvo Božje. Bonaventura u svojem spisu *Evandeosko savršenstvo* piše o tome sljedeće: »Stari zavjet razlikuje se od Novog zavjeta u tome što strah zamjenjuje ljubavlju; onaj obećava vremenita dobra, a ovaj ista prezire. Sada je temelj kraljevstva Božjeg ponajprije u milosrđu, koje je toliko savršeno da isključuje svaki oblik požude; naprotiv požuda je otrov za milosrđe. Onaj koji se potpuno prepusti svojoj volji, pada u požudu i kao što je požuda korijen svih zala, tako je korijen savršenstva siromaštvo... Tamo gdje zaživi siromaštvo potpuno nestaje svaka požuda.«⁶⁰

⁵⁸ *Isto*, 574.

⁵⁹ BONAVENTURA, *Opera omnia*, V, Quaracchi (Ad Claras Aquas), 1891., 256–257. Usp. Silvana VECCHIO, *Virtutes Cardinales*, u: *Dizionario Bonaventuriano*, Padova, 2008., 872–877; José Miguel San Martín GONZALEZ, *Gratia*, u: *Dizionario Bonaventuriano*, 438–446.

⁶⁰ BONAVENTURA, *Opera omnia*, V, 129. Usp. Perospero RIVI, *Paupertas*, u: *Dizionario Bonaventuriano*, 584–596; Antonio BLASUCCI, *La spiritualità di san Bonaventura*, Firenze, 1974., 48–49.

U nadnaravnom djelovanju započinje dinamizam kreposti, čiji je zadatak da pravim putem usmjeri dušu koja se oslobađa grijeha i priprema da primi najizvršnije kreposti, po kojima čovjek postaje najbližnji Bogu. Najveću ulogu tu igra krepost milosrđa kao karika u lancu savršenstva, koja povezuje druge kreposti i zato je se naziva formom, majkom i divotom svih kreposti. Kod Bonaventure milosrđe je kraljica svih kreposti. On je često naziva *forma virtutum* kao i drugi učitelji njegova vremena, što je u potpunosti biblijski koncept. Sve druge kreposti podređene su toj kreposti u svojoj biti i u svojoj vrsti, dok ih ona usmjerava prema vječnom zajedništvu u ljubavi s Bogom. Bonaventura naučava kako je milosrđe u izravnom odnosu s milošću, odnosno prelazi u milost: »Milosrđe ne završava samo po sebi, nego na kraju prelazi u milost. Što je znak kako ta krepost ne može biti kao ostale kreposti. Stoga neposredno u odnosu s milošću ono utječe na druge kreposti.«⁶¹ Kada cjelokupni kreposni život dođe do tog stupnja snage, koja je milosrđe, sama vrijednost i sama snaga, onda se dolazi do onog savršenstva kojim ugađa Bogu. Isto je s teologalnim i moralnim krepostima, koje naposljetku trebaju završiti u milosrđu: »tri teologalne kreposti najizvršnije su od kardinalnih kreposti, jer vode odmah k Bogu, a među njima najizvršnije je milosrđe u kojem sve ove kreposti završavaju«⁶². Bonaventura navodi kako je milosrđe najizvršnija krepost i njome se odmah postiže savršenstvo. Činjenica je kako milosrđe najviše oblikuje prema Bogu u njegovoj velikodušnoj slobodi i uvodi u intimno bivstvovanje s Bogom. Ovdje serafski doktor ostaje na tragu augustinovske tradicije⁶³ kada kaže: »Cum amor sit pondus, facit in Deum tendere et in Deo quiescere, sicut corporalia per sua pondera in propriis locis situari habent et stabliri.«⁶⁴ I dalje nastavlja na istom tragu: »Quod est pondus in corporibus, hoc est amor in spiritibus.«⁶⁵ Ljubav na duhovnom planu predstavlja ono što je uteg na tjelesnom području. Neosporno je kako do samoga kraja, kao da je ugrađena u svaku nadnaravnu krepost, milosrđe predstavlja pokretačku snagu svih drugih kreposti: »Dakle sve kreposti imaju poticaj da do samoga

⁶¹ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 807. Usp. José Miguel San Martín GONZALEZ, *Gratia*, 438–446.

⁶² BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 742.

⁶³ Usp. José OROZ-RETA, *Aristotelismo y Augustinismo en la doctrina de San Buenaventura*, u: Alfonso POMPEI (ur.), *San Buenaventura maestro di vita francescana e di sapienza cristiana*, I, Roma, 1976., 870–879; Sveti Bonaventura (1217. – 1274.), u: BONAVENTURA, *Tria opuscula*, Stjepan Kušar (ur.), Zagreb, 2009., 37–39; Bonaventura da Bagnoregio, u: Battista MONDIN, *Dizionario dei teologi*, Bologna, 1992., 130–131; Giuseppe OCCHIPINTI, *Storia della teologia*, Bologna, 1996., 77–78.

⁶⁴ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 604.

⁶⁵ Isto, 639.

kraja teže k savršenstvu a ta pretenzija završava u samom milosrđu. Kao što su tjelesne stvari privučene zemaljskim poticajem, dotle njihov duh teži k savršenom Dobru potaknut ljubavlju.«⁶⁶

S druge strane neosporno je kako je ljudsko biće obilježeno osjetilnim svijetom u kojem se nalazi cijela njegova osobnost, no u isto vrijeme on teži i prema nadnaravnom. Milosrđe je predodređeno da upravlja svim osjetilima i usmjerava ih prema Bogu, čime postaje neizostavna snaga koja potiče sve kreposti: »Ni jedno događanje ne može se zbiti ako prije nije doživljeno osjetima, gdje prvenstvo ima ljubav prema Bogu, iz tog razloga među svim drugim stvarima ističe se milosrđe jer ono oblikuje ljubav prema savršenom Dobru.«⁶⁷ Bonaventura dalje nastavlja: »Milosrđe ozdravlja osjete; tako ljubav, prema Augustinu, jest korijen svih osjeta. Zato je nužno da ljubav bude ozdravljena inače svi drugi osjeti ostaju neispravni; s druge strane ako nije ozdravljena ne može se ljubav uzdignuti na božansku ljubav koja je čista, providonosna, milosna i neponovljiva... Milosrđe koje je kraj oblikovanja svih kreposti temelji se na nadi čistoga srca i na iskrenoj vjeri.«⁶⁸ Bonaventura neprestano ističe prvenstvo te kreposti jer ona umnožava i uspoređuje druge kreposti. Naziva je majkom svih kreposti: »Milosrđe je majka svih kreposti zato jer ostaje mjerodavna... ona ih raspaljuje i vodi prema stanju savršenstva.«⁶⁹ Ona je *causa efficiente*, ona daje oblik i dovodi ih do savršenstva. »Milosrđe pokreće sve ostale kreposti, kao *causa efficiente*, oblikuje ih i na kraju usavršava. Zapravo, milosrđe pokreće i podupire vježbanje u krepostima i u isto vrijeme posreduje djela istih, na taj ih način privodi k Bogu i uživanju u njemu, no krajnji cilj jest da se one u njemu sjedine i uspojoje.«⁷⁰ U isto vrijeme milosrđe je, dakle, princip, forma i kraj, korijen i karika svih vrlina (»*pondus inclinaitonis ordinate et vinculum colligationis perfectae*«).⁷¹

U svojem djelu *Komentar na Lukino evanđelje* Bonaventura govori o milosrđu kao odlici kruha, kvasca i vatre. Kruh se predstavlja kao osnovna živežna namirnica i neizostavni dio svakog stola: »U kruhu je oličeno milosrđe. Upravo se u kruhu predstavlja milosrđe kako kaže Augustin: milosrđe je označeno kruhom; milosrđe je zapravo najveće od svih dobara, kao što je kruh neizostavan dio svakoga obroka. Milosrđe kao i kruh okrepljuje i osnažuje, kao što

⁶⁶ Isto, 806.

⁶⁷ Isto, 805.

⁶⁸ BONAVENTURA, *Opera omnia*, V, 367.

⁶⁹ BONAVENTURA, *Opera omnia*, I, Quaracchi (Ad Claras Aquas), 1881., 206; BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 506.

⁷⁰ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 592.

⁷¹ Isto, 809; BONAVENTURA, *Opera omnia*, V, 262.

piše u Pjesmi nad pjesmama: Ljubav je jaka kao smrt, i sakrament milosrđa jest oličen u komadiću kruha. Kao što je stol bez kruha prazan, takvo je i srce bez milosrđa...⁷² Kvasac i vatra upućuju na elemente koji preoblikuju druge stvari u skladu s njihovom prirodom: »Kao što se kvasac neprestano razlijeva, isto se tako razlijeva i ljubav Božja kaže Grgur: Ljubav Božja nikada nije besposlena; čini velika djela; dapače ako se ne želi raditi, to nije ljubav; Bernard kaže: Milosrđe se ili povećava ili ga nema. No sve se to preobražava kao kvasac ili kao plamen... Ovaj plamen je toplina koja započinje u ovom životu, ali obuzima srce i vodi ga prema nebeskoj domovini... Dakle iz srca, koje je u središtu, dolazi sva toplina potrebna za život, tako iz savršenog milosrđa sva kreposna djela dobivaju svoj poticaj da teže prema višim stvarnostima. I kao što se kaže: Ako tvoje tijelo bude jednostavno, bit će cijelo savršeno, tako da se može reći: Ako tvoje srce bude pristupačno, cijelo će biti ražareno; cijelo će biti božansko, cijeli tvoj bitak bit će ljubav koja vodi prema Bogu.«⁷³ Tako da Bonaventura zaključuje: »Kao što plamen uvijek spaljuje, tako milosrđe uvijek ražaruje.«⁷⁴ Povezujući ljubav i milosrđe Bonaventura u »Apologiji siromaha« navodi trostruko značenje ljubavi: ona ujedinjuje, ona preobražava i njezino je obilježje da se bitno razlijeva.⁷⁵

Bonaventura u svojem *Komentaru Sentencija Petra Lombardskoga* progovara i o preobražavajućoj snazi milosrđa, ističući kako je sam Bog nestvoreno milosrđe i uzrok svake stvorene ljubavi, ali ta božanska ljubav nije osjetilna ljubav nego je dio Božjeg bitka, to je ljubav prema kojoj su sve stvari usmjerene i privučene. Kada božanska ljubav preobražava i čini novima ljubljene stvari, i one uzvraćaju ljubavlju. Kod razumskog bića privučenost Bogom potiče milosrđe, po kojem se ono sjedinjuje s Bogom i upravo milosrđe omogućuje osobi da ostane u Bogu i Bog u njoj.⁷⁶ Bonaventura nastoji objasniti milosrđe kao *forma virtutum*, odnosno kao formu svih kreposti. Riječ je o jednoj formi koja vodi prema savršenstvu kao posljednjem cilju, i posredno potiče kreposti na nadnaravno: »Za kreposti se može reći da su bitak same u sebi, no njihov je bitak nadnaravan, kao i njihovo djelovanje. Kao takve kreposti imaju same po sebi svoju formu prema kojoj jedna nadopunjuje drugu, kao vjera i nada. U svojem nadnaravnom bitku one su podupirane milošću i vođene od Boga.

⁷² BONAVENTURA, *Opera omnia*, VII, 186.

⁷³ *Isto*, 349–350.

⁷⁴ *Isto*, 186.

⁷⁵ Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, VIII, Quaracchi (Ad Claras Aquas), 1898., 352–353.

⁷⁶ Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 701.

No u svojem krajnjem nadnaravnom djelovanju vođene su milosrđem koje je *pondus inclinans* koje vodi djelovanje svih kreposti prema konačnom kraju.⁷⁷ Milosrđe je ono koje vodi prema savršenstvu i dovršava zasluge: »Kada kažemo kako je milosrđe forma koja usavršuje kreposti, onda ne mislimo da je ona prva među njima, nego onda kada je prema zaslugama dovedeno do kraja usavršavanje... U osnovi kreposti mogu ostati različite i biti oblikovane milosrđem prema zaslugama; zapravo savršenstvo prema zaslugama nastaje iz jednog motiva, a to je savršena težnja prema kraju.«⁷⁸ Kada krepost dobije formu od milosrđa, nije to jedna konstitutivna forma već direktna, jer milosrđe ne poništava krepost nego je kao magnet privlači prema konačnom cilju: »Kada kažemo da su ostale kreposti oblikovane milosrđem, ne želimo reći kako je milosrđe sastavna forma kreposti, ona ne zadire u njihovu vlastitu bit, nego je forma koja ih usmjerava.«⁷⁹

Na tragu svojeg vremena Bonaventura ostaje pri govoru o milosrđu kao o onome koje je nezamjenjiv pratitelj milosti. Visoka skolastika počela je povezivati milost s krepošću vjere i milosrđa. Franjevačka škola u tom je pogledu razradila odnos milosti i milosrđa, prepoznajući djelovanje ovih dvaju posljednjih povlastica poštujući bit ostalih kreposti. Bonaventurini prethodnici, kao Aleksandar Haleški, Odon Rigaldi i Jakov Meliton, i kasnije Duns Scot branili su razliku između milosti i milosrđa, smatrajući kako imaju slične karakteristike i da obje vode prema nadnaravnom ujedinjenju svih kreposti koje vode dušu prema savršenom kraju.⁸⁰ Bonaventura pokazuje kako je poznao mišljenja koja su izjednačavala milost i milosrđe i razloge koji su iznošeni tomu u prilog, no on u skladu s ranom franjevačkom školom radi bitnu razliku između milosti i milosrđa. Milosrđe se rađa u duši kao jedna od kreposti, posreduje prirodnu snagu ljubavi i uzdiže dušu na nadnaravnu razinu. Za serafskog doktora milosrđe je ono koje određuje milost naspram jednoga determiniranog smjera, ali joj priznaje njezinu vlastitu snagu i djelovanje.⁸¹ Taj nauk nije jedna ustaljena forma koju Bonaventura primjenjuje u govoru o milosti i krepostima: milost se razlikuje od milosrđa u tome što ono podupire i posreduje milost, ali priznaje milosti vlastitu narav.⁸² I dalje u Bonaventurinu nauku nalazimo dvije note prema kojima se milosrđe razlikuje od ostalih kreposti i

⁷⁷ *Isto*, 598.

⁷⁸ *Isto*, 807.

⁷⁹ *Isto*.

⁸⁰ Usp. Giuseppe OCCHIPINTI, *Storia della teologia*, 221–244; José Miguel San Martín GONZÁLEZ, *Gratia*, 438–446.

⁸¹ Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 597–598.

⁸² Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, II, 656–658; BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 598.

zauzima među njima jedno povlašteno mjesto: jedno jest njezina unifikacijska nerazdvojenost s milošću, drugo je njezina nadživljenost i savršenost u dosizanju nebeskog kraljevstva.⁸³ Bonaventura naziva milosrđe izvrsnim darom zato jer je uvijek ujedinjeno s milosti, čineći s njom jedno savršeno jedinstvo.⁸⁴ Dok ostale kreposti mogu biti stupnjevi koji vode k Bogu, mogu postojati u neodređenom stanju, čak mogu biti neprekrivene milošću, dotle se milosrđe pojavljuje u duši i nestaje u njoj potpuno kao i milost; zbog toga ono ne može postojati kao neodređena krepost: »Stanja kreposti mogu biti neodređena, osim samog milosrđa, koje je forma svih kreposti. One postaju formirane kada su pod utjecajem milosti i milosrđa, u kojima je sadržan istovjetan život.«⁸⁵ Iz toga istovjetnog zajedništva ne proizlazi da se svaki grijeh protivi direktno milosti, nego na isti način grijeh se protivi i milosrđu u njezinoj cjelovitoj biti. U tome je razlika između ostalih kreposti, čak vjere i nade, jer postojanje milosrđa nemoguće je bez milosti. Time Bonaventura želi rasvijetliti primat milosrđa u nadnaravnom djelovanju. Time je uspio »ispraviti« moć osjeta, i u posljednjoj analizi volju, na način da odgovara ljubavi u svemu što se treba ljubiti, osobito u prijanjanju uz prvo Dobro, gdje ona sama za sebe nadilazi sve stvari. Tako da svaki grijeh, izuzev istočnoga grijeha, unosi nered u ljubav i u spoj kojim je sve stvoreno dobro. Kada smrtni grijeh zavlada u duši, milosrđe biva odmah izagnano, na isti način to čini i grijeh nevjere ili očaja koji također isključuje kreposti vjere i nade.⁸⁶ Milosrđe se razlikuje i od moralnih kreposti, pa čak i od vjere i nade, koje završavaju krajem zemaljskog života, dok ono nadživljuje ovozemaljsko i uživa puninu: *perficitur et consummatur*.⁸⁷ Za Bonaventuru »milosrđe nije samo pretpostavka koja se odnosi na nebesko i vodi prema njemu, nego je i također uživanje spokoja«⁸⁸. Tijekom zemaljskog života i milosrđe ostaje nesavršeno i sputano, dok u nebu uživa punu slobodu, jer dolazi do nestvorenog Dobra, u kojem se nalazi kraj svih naših želja.⁸⁹ Vjera i nada, koje se vježbaju za ovog života postaju temelj za vjerovanje i nadanje, dok milosrđe ostaje zajednička krepost obaju tih kreposnih stanja i ne podnosi nikakvu nesavršenost. Bonaventura rasvijetljuje tu misao naučavajući kako je milosrđe vrhunac duhovnog života i odgovara stanju proslavljenosti: »Gospodin u svojoj bezgraničnoj dobroti podiže svete ljude kako bi posvjedočili ljepotu vječnog

⁸³ Usp. Antonio BLASUCCI, *La spiritualità di san Bonaventura*, 67–70.

⁸⁴ Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 598.

⁸⁵ BONAVENTURA, *Opera omnia*, V, 257.

⁸⁶ Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, I, 306; BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 598–601.

⁸⁷ Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 590–592; BONAVENTURA, *Opera omnia*, V, 275.

⁸⁸ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 690.

⁸⁹ Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, II, 885.

blaženstva, kada će nestati patnja i velika samoća u teškoćama i ograničenosti. Zato se ne može doseći nebeske stvari dok se na prikladan način ne pripremi za susret s božanskim dobrom, koje zatim postaje stanje i raspoloživost koje prima stanje proslavljenosti; takva je krepost milosrđa, koja nam omogućava da kušamo duhovne stvari. Kada ta krepost nastupi, krećemo se prema savršenstvu.«⁹⁰

2.1. *Milosrđe otvara dušu savršenom Dobru u sebi i u stvorenjima*

Prema teološkom učenju milosrđe jest jedna teologalna krepost, koja vodi dušu k Bogu kao i milost, te osigurava njezino participiranje i uzdizanje prema Bogu, odnosno prema intimnom zajedništvu s božanskom ljubavlju. Poštujući ovaj nadnaravni dar, koji se definira kao milosni Božji dar, čovjek ne može učiniti niti jedan dobar korak kako bi došao do posjedovanja ovoga dara, nego mu se samo može otvoriti i milosrdno ga primiti. Milosrđe je kao kraj materijalni objekt, a kao motiv formalni objekt samoga Boga, na način da ono samo nalazi svoj spokoj u apsolutnoj vrijednosti ljubavi Božje i vlastiti temelj u cjelokupnoj ljubavi samoga Boga.

Motivi naše ljubavi prema Bogu, kaže Bonaventura, nisu samo u tome što je on stvoritelj i uzdržavatelj, nego i više od toga, on je i naš otkupitelj.⁹¹ Zato ponavlja kako je objekt milosrđa nestvoreno Dobro: »Vjera uključuje Boga ukoliko je istina, nada pod vidom poteškoće koje treba nadići, dok milosrđe zbog samoga dobra... Kako je jedna Istina tako je i jedno savršeno Dobro; i kao što vjera daje svoj puni pristanak na vrhovnu Istinu, motivirana time da vjeruje, tako milosrđe ima jedan jedini razlog svojeg djelovanja a to je savršeno Dobro, a motiv djelovanja milosrđa jest da ljubi sve što se može ljubiti.«⁹² Bonaventura naučava kako je upravo milosrđe jedino djelovanje koje vodi prema savršenom Dobru, koje se ljubi zbog toga što jest i ukoliko participira u stvorenjima: »Naše milosrđe gleda u prvom redu savršeno Dobro, prema kojem jer usmjereno i uz koje prijanja.«⁹³ Za njega je Bog milosrđe u bitnome i u uzročnome; u bitnome jer je ljubav sam u sebi, uzročno jer sudjeluje u našoj ljubavi.⁹⁴ U milosrđu se očituje potpuni dar koji čovjek može dati Bogu: »Puno je lakše

⁹⁰ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 689.

⁹¹ Usp. *Isto*, 541.

⁹² *Isto*, 590–594. Usp. Giuseppe BESCHINI, Amor, u: *Dizionario Bonaventuriano*, 157–171; Pietro MARANESI, Veritas, u: *Dizionario Bonaventuriano*, 859–871.

⁹³ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 595, 634.

⁹⁴ Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, I, 305.

vjerovati u vječnu Istinu u samoj sebi i u drugima, nego ljubiti na isti način da nestaju sve druge stvari koje nas sputavaju.«⁹⁵

Milosrđe može imati samo Boga kao objekt, ne može obuhvaćati drugo. Zapravo kada volimo Boga, raste spontano želja da on bude ljubljen i od drugih ljudi. Jer mi ih ne ljubimo samo za sebe, nego zbog Boga, jer Bog ljubi i mi ljubimo kako Bog ljubi. U pokušajima približavanja Bogu sve više ulazimo u ljubav Božju. Tada se milosrđe očituje na dva načina, u ljubavi prema Bogu koji je apsolutna ljubav i prema stvorenjima prema kojima reflektiramo ljubav Božju: »Habitus, quo amator Deus et proximus, est unus, licet motus eius enim in Deum et in proximum sit alius et alius.«⁹⁶ U drugome se očituje slika Božja: »Milosrđe ima jedan primarni objekt, a to je savršeno Dobro, koje je ljubljeno Božjom ljubavlju i koje želi dobro drugome, koje je slika Božja... Premda milosrđe ljubi drugoga, on i dalje nije njegov primarni objekt. Ali kako je slika Božja, ljubljen je zbog samoga Boga; krepost milosrđa, koja teži prema savršenom Dobru sudjeluje u svemu što ga ima i tomu se raduje; čežnja prema tome dobru jest ono što posjeduje drugi.«⁹⁷ Bonaventura u *Breviloquiju* govori kako red milosrđa treba ići prema tome: »Prvo treba ljubiti Boga zbog njega samoga i iznad svih drugih stvari; zatim jest drugi kojega se ljubi zbog Boga... Tako se očituje djelovanje milosrđa u dvostrukoj zapovijedi, o kojoj ovisi sav zakon i proroci.«⁹⁸ Želimo li upoznati prioritete dvaju djelovanja milosrđa, u tom slučaju Bonaventura piše o dvostrukom promatranju. Prije svega riječ je o nagnuću koje milosrđe ima u sebi, dakle o usmjerenosti na Boga, jer je Bog primarni objekt milosrđa i motiv ljubavi prema drugome: Bog je zapravo ljubljen zbog sebe samoga, a drugi je slučaj ljubavi prema Bogu. Ako se naprotiv prakticira ostvarenje te dvostruke zapovijedi, onda je niža ljubav prema bližnjemu i manje savršena od kontemplativnog života, koji se očituje u izravnom ljubljenju Boga: »Onaj koji želi ostvariti savršenu ljubav prema Bogu, mora se prvo vježbati u ljubavi prema bližnjemu, ako želi biti dobar kontemplativac... jer inače ljubav prema stvarima koje su vidljive može nas odvesti od ljubavi prema nevidljivome.«⁹⁹

Milosrđe se može proširiti na objekte različite od Boga, pa čak i na nerazumna bića, što podrazumijeva različite forme: »Na tri različita načina može se pokazati milosrđe prema određenoj stvari. Na način da milosrđe odgovara

⁹⁵ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 604.

⁹⁶ *Isto*, 609.

⁹⁷ *Isto*, 220, 595; BONAVENTURA, *Opera omnia*, IX, Quaracchi (Ad Claras Aquas), 1901., 419.

⁹⁸ BONAVENTURA, *Opera omnia*, V, 261.

⁹⁹ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 610.

na krajnji ljubavni osjet, a na taj način ljubi se samo Bog. Također i na način da nanovo osjeti kako se ljubi bližnji i tada se javlja težnja za savršenim Dobrom, ali ona – težnja, nije uzrok nego motiv. Kao treći način jest da se ne osjeti ni na krajnji način sama stvar; jedini motiv je On kojega se ljubi: ovako se ljubav prenosi na nerazumna stvorenja, u kojima se reflektira sam Bog, i u kojima se ljubi sam Bog.«¹⁰⁰ Tu Bonaventura svakako ostaje na tragu Franje koji je nastojao otkriti ljubav u svemu stvorenome, a vrhunac otkrivanja te ljubavi jest »Pjesma stvorova«. Ona je, može se reći, za Bonaventuru iskustvo koje je prenio u svoj nauk o egzemplarizmu.¹⁰¹ Govoreći o biti ljubavi Božje prema bližnjemu u kojoj je sadržan sav kršćanski nauk, na kraju skolastičke spekulacije mogu se vidjeti dva koncepta ljubavi, jedan fizički i drugi ekstatički. Fizički kreće od konstatacije kako je u svim stvorenjima vidljivo da traže svoje usavršavanje prema prirodnim datostima, tako da i ljubav prema Bogu ima isti korijen i izvor kao ljubav požude ili ljubav sama po sebi. Dok s druge strane ekstatički koncept predstavlja jednu suprotstavljenost ljubavi iz dobrote i ljubavi iz požude; ljubav postaje savršena kada oslobađa čovjeka od njega samoga, uglavnom potpuno neovisno o ljubavi požude.¹⁰²

Bonaventura je razvio realnu viziju puta duše k Bogu i svoj vlastiti nauk. On razlikuje u milosrđu dvostruku ljubav, jedno je ljubav tijela, kojom se želi uživanje svake stvari a drugo je prijateljska ljubav, koja ljubi Boga zbog njega samoga i odgovara mu povjerenjem: »Milosrđe u tjelesnoj (osjetilnoj) ljubavi želi Boga više od drugih stvari, dok prijateljska ljubav ljubi Boga zbog njega samoga. To je kada milosrđe traži Boga više od svega drugoga i želi dobro Bogu više nego samom sebi. Tjelesna ljubav nema takav intenzitet i nije potaknuta živim iščekivanjem, dok se prijateljska ljubav ne može uzdići dok ne bude potaknuta velikim povjerenjem. Nitko, zapravo, ne želi drugome toliko dobro koliko samome sebi da bi se u potpunosti povjerio drugome, kao što nitko ne želi neko dobro više od nekih drugih stvari, osim ako se pretpostavi da želi nešto više dostići.«¹⁰³ Oba kretanja ljubavi proizlaze u prvom redu iz djelovanja milosrđa, koje je prijanjanje uz samo Dobro: »Prijateljska ljubav na određen način uključuje tjelesnu ljubav... Kako nada počiva u cjelokupnoj beskrajnosti i snazi, tako je milosrđe prijanjalo i vjera prijanja uz samo Dobro;

¹⁰⁰ *Isto*, 623.

¹⁰¹ Usp. Giuseppe BESCHIN, Exemplar, u: *Dizionario Bonaventuriano*, 367–380; Sveti Bonaventura (1217. – 1274.), 45–46; Giuseppe OCCHIPINTI, *Storia della teologia*, 70–77.

¹⁰² Usp. Giuseppe BESCHIN, Amor, 157–171; Oreste SAGRAMOLA, *Temi e problemi della filosofia medievale. L'esistenza di Dio nel pensiero medievale*, Padova, 2009.

¹⁰³ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 574.

to je njegovo prvo i jedino djelovanje u koje uključuje i preobražava tjelesnu i prijateljsku ljubav.«¹⁰⁴ Očito je kako kod Bonaventure ljubav ima teocentrično usmjerenje.¹⁰⁵ On objašnjava kako milosrđe u ovom životu uvijek uključuje nadu kao primarnu želju. I kada ono dođe u uređeno stanje ne smanjuje se njegova uloga: »Tako objekt koji je milosrđe ne traži nadoknadu, ono je istinito ukoliko je usmjereno na primarno stvaranje, ali je lažno ako nije usmjereno na nestvoreno Dobro. Čak i najveće milosrđe uvelike želi biti ujedinjeno s Bogom i temeljito ga poznavati.«¹⁰⁶ Time je temeljno suprotstavljena dezorijentirana naknada, plod egoizma koji u središte svega stavlja vlastite potrebe, a plod je taštine i vlastite ugone koja je u suprotnosti sa samim Dobrom: »Tijekom zemaljskog života ljubav, koja teži biti savršena, uvijek je povezana s nadom.«¹⁰⁷ Time se ne smanjuju zasluge nesavršene kreposti: »Mnogi žele blaženstvo, a više se oslanjaju na sebe nego na Boga.«¹⁰⁸ Kada Bonaventura želi da milosrđe bude usmjereno na vječno potpuno uzima u obzir mišljenje prema kojem su »ljubav i milosrđe darovani ljubavlju i prvotna im je namjera da potiču čovjeka na služenje Bogu na način da se potpuno odrekne samoga sebe«,¹⁰⁹ on se time odriče i želje za vječnom nagradom kako bi potpuno ugodio nestvorenom Dobru i stekao nadnaravnu ljubav. »U ljubavi milosrđa ne utapa se samo prijateljska ljubav prema Bogu, već i tjelesna ljubav«,¹¹⁰ čime se ugađa Bogu. Ta dva kretanja ne isključuju naizmjenično mijenjanje, naprotiv jedno uvijek potpuno traži Boga, čak tako da postaje revno u ljubavi prema njemu. Drukčije je kada je riječ o odnosu prema stvorenome. Tu se onda često zna pojaviti veliki nered, ali u tom slučaju ako se usmjeri na vječno blaženstvo, na Boga samoga, on usmjerava stvorenje prema konačnom kraju.¹¹¹ Na tome području spasenja štovanje Boga i naša duhovna težnja su nerazdvojivi: »Istina je kako štovanje Boga mora biti u našem srcu na prvome mjestu, iznad naših interesa, tada se milosrđe ne odvaja od štovanja Boga i naše duhovne težnje. Nije ni Božja volja da osim štovanja Boga želimo išta drugo što bi moglo onemogućiti naše spasenje.«¹¹² U djelu *Komentar Propovjednika* kaže kada ljubav u sebi ili prema stvorenjima postane dezorijentirana, tada se dva kretanja počnu jedno dru-

¹⁰⁴ *Isto*, 595.

¹⁰⁵ Usp. Dario GALLI, *Il teocentrismo in San Bonaventura*, u: Alfonso POMPEI (ur.), *San Bonaventura maestro di vita francescana e di sapienza cristiana*, I, 621–626.

¹⁰⁶ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 556.

¹⁰⁷ *Isto*.

¹⁰⁸ *Isto*, 557.

¹⁰⁹ *Isto*, 606.

¹¹⁰ *Isto*.

¹¹¹ Usp. *Isto*, 606–607.

¹¹² *Isto*, 654.

gomu suprotstavljati: »... kako je milosrđe ljubav usmjerena prema vječnim stvarima, tako je požuda prema zemaljskima. Iz tih dviju ljubavi nastaju dva grada: nebeski Jeruzalem i Babilon. Temelj prvog grada jest milosrđe, dok je drugog grada perverzna požuda. Kada je viši grad utemeljen na milosrđu koje vodi prema višim stvarima, onda odgovara vječnim stvarima i vodi prema samom blaženstvu. Naprotiv Babilon, koji u temelju ima požudu, vodi prema uživanju zemaljskih stvari.«¹¹³ Ljubav Božja, a to Bonaventura stalno ponavlja, mora biti jako velika, jer je sam Bog vrhovno i posljednje dobro te kao takav nije usporediv ili mjerljiv ni sa čime stvorenim: »Milosrđe, koje ljubi Boga koji je najviše i posljednje Dobro, ne može biti jednako tome Dobru, a još manje više od njega. Prema zakonu milosrđa ne može se ljubiti išta više od Boga i to istom mjerom kao Boga. Milosrđe ljubi Boga kao najviše Dobro i ljubi ga više od svih stvari, ljubi ga kao posljednju stvarnost, ljubi ga zbog njega samoga.«¹¹⁴

Tu Bonaventura ostaje na tragu stare monastičke teološke škole i tradicionalne mistične teologije koja je sadržana u izreci sv. Bernarda: »Mjera naše ljubavi prema Bogu jest ljubav bez mjere.«

2.2. *Milosrđe je dar mudrosti*

Asketski i mistični nauk uvijek započinju govorom o unutrašnjosti duše, koju treba dovesti prema duhovnom napretku, osobito u posebnim trenucima milosti. Zato je potrebno oslušivati unutarne poticaje Duha Svetoga, koji svojom snagom djeluje u duši. On potiče dušu na duhovni život i na djelovanje, ali i na pasivnost i kontemplaciju. Zbog toga nadnaravno djelovanje nije samo uspjeh kreposti, nego i dar Duha Svetoga, koji usavršuje same kreposti, komunicira s našom unutarljivošću i potiče na božansku inspiraciju koja vodi prema kontemplaciji.

Bonaventura ovdje ostaje na tragu ranije patrističke i skolastičke teologije o djelovanju Duha Svetoga, koja je naglašavala superiornost darova Duha od kreposti. U svojem djelu *Komentar* bilježi kako su svi učitelji njegova vremena suglasni u tome da treba napraviti razliku između kreposti i darova. Sa svoje strane Bonaventura kreće od toga da se djelovanja razlikuju od uzroka koji ih potiču na djelovanje, a oni su različiti. On uzroke i djelovanja dijeli u tri kategorije: oni koja imaju zadaću utemeljiti i sačuvati život; oni koja uzrokuju lagan i bogat napredak i oni koja ne osiguravaju lagan put prema savršenstvu. Na

¹¹³ BONAVENTURA, *Opera omnia*, VI, Quaracchi (Ad Claras Aquas), 1893., 3.

¹¹⁴ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 642; BONAVENTURA, *Opera omnia*, IX, 419–421.

tome tragu bilježi: »U nama postoje tri izvora nadnaravnih navika: kreposti, darovi i blaženstva; kreposti djeluju kao primarni uzroci, kao što vjera potiče na vjerovanje; darovi kao srednji uzroci, kao što dar intelekta služi za razumijevanje; blaženstva kao posljednji uzroci jesu pokretači, i njima se potiče savršenstvo; nije slučajno da su uzroci kreposti posljednji jer se jedino tako može postići ispravnost; uzroci darova vode prema uzrocima blaženstva, osobito prema strpljivosti.«¹¹⁵ Bonaventura zatim opisuje stanje duše koja posjeduje te uzroke. To je stanje mira i dragosti: »U toj dražesti postoji dvostruki element, jedna duhovna refleksija i opažanje istoga (blaženstva, nap. a.). Zato su uzroci pokretači duhovnih plodova i osjećaja, oni ne potiču nove uzroke ili navike već sami vode savršenstvu.«¹¹⁶ Dakle, iz Bonaventurina pisanja u *Komentar*u proizlazi da su kreposti usmjeravane drugim uzrocima koji su ispred njih, što znači ispravljati i osnažiti moći duše kako bi se oduprla grijehu te nanovo bila usmjerena prema Bogu, odnosno prema nadnaravnome. Darovi, koji su onostrani darovi božanske slobode, jesu za ostale uzroke pokretači snage. Na kraju govori o blaženstvima, koja obilježavaju čovjeka bliska Bogu i pokazuju blaženstvo i slavu te blizine, sadržavaju najviše savršenstvo te su posljednji uzroci kako bi usavršili moći duše. Konačan cilj svih tih mogućnosti jest duhovno preporoditi dušu koja će biti u savršenoj radosti.

Nemoguće je shvatiti djelovanje nadnaravnoga u Bonaventurinoj misli bez djelovanja milosrđa i nade, bez da se ima uvid u pravilno djelovanje kreposti i darova koji vode blaženstvima, koja potom usavršuju jedne i druge uzroke. Naime, crkveni oci i drugi antički teolozi a zatim i učitelji duhovnosti, pozivajući se na Matejevo evanđelje (usp. Mt 5,1-12), tražili su način kako uklopiti blaženstva u određeni sustav. Podijelili su se na dva osnova usmjerenja: s jedne strane bili su oni koji su isticali asketizam kao put prema blaženstvima, tumačeći na takav način i djelovanje kreposti, dok su se drugi oslanjali na nauk sv. Augustina, koji je više težio mistici i povezivao blaženstva s darovima, stvarajući time jedan sustavan red. Bonaventura ostaje na tragu augustinovskoga mističkog puta.¹¹⁷ Tako u *Breviloquiju* dovodi u vezu darove s blaženstvima i sve to sagledava u kontekstu duhovnog siromaštva, koje s poniznošću tvori evanđeosko savršenstvo. Čovjek koji savršeno posjeduje te kreposti slobodan je od svake krivnje, osobito oholosti i požude. Prema nje-

¹¹⁵ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 737.

¹¹⁶ *Isto*, 737–738.

¹¹⁷ Usp. Peter BROWN, *Augustin of Hippo*, Berkeley, 1995., 39–41; Étienne GILSON, *Filosofia e Incarnazione secondo sant'Agostino*, Roma, 1999.; Virgilio PACIONI, *Agostino d'Ippona. Prospettiva storica e attualità di una filosofia*, Milano, 2004.

mu pobožnost odgovara blagosti, znanje trpljenju, snaga pravednosti, savjet milosrđu, intelekt čistoći srca: »nam *speculatio veritatis mundat cor nostrum ab omnibus phantasiis; sapientia est finis et tranquillitas totius nostri rationalis appetitus*«¹¹⁸. Taj mir, nastavlja Bonaventura, kao što je već napomenuo u *Komentar*u, dolazi kao posljedica duhovnog preobilja i stvara dvanaest plodova: »Dakle, čovjek je kroz kontemplaciju spreman na pogled i zaručnički zagrljaj sa svim duhovnim osjetima, čime možemo dotaknuti, zagrliti, poljubiti utjelovljenu Riječ sa savršenim milosrđem, koje prolazi kroz naš um, a zatim tim putem i Oca.«¹¹⁹ Kada kreposti, koje su plod aktivnoga duhovnog života, i darovi koji su plod kontemplativnog života (*ad otium contemplativae*) dođu do blaženstava, ona ih usavršuju a plodovi se mogu vidjeti po djelima savršenstva. U duhovnom pogledu riječ je o djelovanju nutarnjeg duha prema kontempliranoj istini. Ta kontemplacija dolazi ispitivanjem (*per speculationem*), započinje ispitivanjem osjeta, a zatim prelazi na razum, inteligenciju i na kraju na »mudrost, to jest zanos koji započinje u ovom životu, ali svoje savršenstvo doživljava u vječnoj slavi«¹²⁰. Prema Bonaventuri organi nadnaravnog djelovanja jesu mudrost i milosrđe. Oni usavršavaju sedam darova Duha Svetoga i same kreposti, zato on bilježi kako »mudrost korespondira s milosrđem, na način na koji milosrđe usavršuje kreposti, ono je uistinu majka svih kreposti. Isto takav odnos ima mudrost i s darovima«¹²¹.

Za razliku od drugih darova milosrđe i mudrost uvijek su sjedinjeni s Duhom Svetim: »Neke navike uključuju uvijek nešto nesavršeno, kao što je strpljenje, nada i slično, oni u Bogu nisu savršeni, nego samo uzročni na način da vode k Bogu. Druge navike vode k savršenstvu, one su u Bogu savršene, kao što su milosrđe i mudrost i slično... Dakle riječ je o darovima koji su uvijek sjedinjeni s Duhom Svetim, kao što su milosrđe i mudrost...«¹²² Bonaventura zatim precizira kako mudrost, o kojoj govori tako da ne zadire u savjest nego se više odnosi na ispravnost i osjetilnost, uključuje milosrđe: »Mudrost koja je najizvršniji dar jest dar, ne znanje, i na taj način uključuje milosrđe dok mudrost kao znanje uključuje spoznavanje Boga; tako bez plemenite savjesti jest usmjerena na osjetno i može se reći da takva mudrost još ne uključuje plemenitost koja je dar.«¹²³ Za njega mudrost s jedne strane vodi k znanju, a

¹¹⁸ BONAVENTURA, *Opera omnia*, V, 279.

¹¹⁹ *Isto*.

¹²⁰ *Isto*, 259.

¹²¹ *Isto*, 257; BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 744.

¹²² BONAVENTURA, *Opera omnia*, I, 305–306. Usp. Antonio BLASUCCI, *La spiritualità di san Bonaventura*, 67–70.

¹²³ BONAVENTURA, *Opera omnia*, II, 249.

s druge strane ona je dar, i dok u prvom smislu podrazumijeva spoznavanje, u drugom podrazumijeva osjetilnost. Ovdje citira sv. Bernarda koji je rekao »kako milosrđe raste u mudrosti«¹²⁴. Milosrđe i mudrost na kraju nisu nerazdvojeni, nego se nadopunjavaju: milosrđe senzibilizira duhovni život i zatim darove koji su vječna dobra, dok mudrost daje milosrđu posljednje osposobljenje, koje se očituje u stavu, brzini i lakoći uživanja u blagosti Gospodnjoj: »Postoje neki darovi koji mogu postojati bez milosrđa, ali takvih je malo, dok svi drugi pretpostavljaju milosrđe, kao dar mudrosti: u biti milosrđe u pravom smislu priprema darove da uživaju u vječnim dobrima. Zatim mudrost čini posljednje osposobljenje koje je u odnosu na milosrđe veće dobro i motiv koji mu je pretpostavljen. Iz toga je vidljivo kako je milosrđe u samom svom smislu izvanredan dar, dok mudrost pretpostavlja i obuhvaća milosrđe, i čini ga savršenim.«¹²⁵ Serafski doktor piše kako »darovi Duha Svetoga pretpostavljaju milosrđe i dodaju neke stvari stanju milosrđa, kao što mudrost dodaje stav i brzinu povezanu s lakoćom da se uživa u blaženom gledanju Gospodina«¹²⁶.

Rana franjevačka škola istraživala je i usmjeravala prema mističnom duhovnost reda, gdje je svakako vidljiv primat ljubavi kao neizostavna komponenta kontemplativnog čina. Bonaventurina teologija kretala se u tom istom smjeru i završavala u mistici, ističući dva puta mistike: jedan uglavnom intelektualan, koji vodi prema intelektualnim darovima (*mediocris contemplatio*), dok je drugi osjetilni i pokusni, i dar je mudrosti (*perfecta contemplatio*).¹²⁷ Ovdje nećemo iznositi Bonaventurin cjelovit nauk o kontemplaciji, nego samo ukazati na dva posebna trenutka kontemplacije, a to su put prema milosrđu i nezaobilazna uloga mudrosti.

Bonaventurino mistično djelo *Tri puta prema gorućoj ljubavi* opisuje vježbe koje vode prema putu savršenstva i daje trostruku zadaću kako bi se zapalio plamen koji bi trebao zapaliti zublju: »Slijedi napokon vježba koja bi naposljetku trebala upaliti plamen mudrosti, i to sljedećim redom: potaknuti vatru, zapaliti i završiti u buktinji. Vatra (plamen) rađa se u srcu stvorenja. To je nužno jer čovjekova ljubav nije dovoljna, ona je ispunjena ali to nije dosta. Tako je sa svakom ljubavlju koja izlazi iz čovjekova srca. Drugo: zapaljena vatra užiče i spaljuje, pretvarajući ljubav u nama koja teži prema Zaručniku. Kada čovjek

¹²⁴ Usp. BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 612.

¹²⁵ BONAVENTURA, *Opera omnia*, I, 305.

¹²⁶ BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 742. Usp. Antonio BLASUCCI, *La spiritualità di san Bonaventura*, 67–70; Mary MALONE, Spiritus Sanctus, u: *Dizionario Bonaventuriano*, 759–771.

¹²⁷ Usp. Maurizio MALAGUTI, *Contemplatio*, u: *Dizionario Bonaventuriano*, 264–271.

shvati kako ljubav kao plima obuhvaća svaku bijedu, tada ljubav vodi prema blaženom obilju svih dobara, jer je ljubav znak prisutnosti Boga koji odmah postaje objekt želje. Tri su stvari koje užiju osjetila. Riječ je o vatri ljubavi, koja je osjetilna, vidljiva i inteligibilna. Takav je red. Čovjek je željan savršene ljubavi i odmah samoga Boga tako da tijekom meditacije govori sam sebi: Ljubiti nije osjećaj, ljubav nije vidljiva, nije mirišljava, nije uživajuća, nije dodirujuća; dakle nije osjetilna, ali je strašno željena. Misao kako nije vidljiva: termini, figure, brojevi, opisi i promjene koji su dolični, vode prema potpunoj želji za nevidljivim. Ona je iznad svake misli i pojavnosti, iznad svakog istraživanja. Ona uvijek ostaje silno željena.¹²⁸ U istom spisu Bonaventura opisuje kako se dolazi do savršenstva u milosrđu: »Iz tog razloga treba željeti napredak u ljubavi prema Bogu. Postoji šest velikih stepenica kojima se ide i postiže savršena ljubav. Prva je blagost. Čovjek postaje blag kao i njegov Gospodin. Počiva i odmara u svetim meditacijama... Druga je pohlepa. Duša se navikava na ugodu i dobiva toliku čast u kojoj je nitko ne može uznemiriti osim ako ne krene putem onoga koji ljubi. Zato još ne može biti dotaknuta od Duha... Treća velika stepenica jest dosada koja proizlazi iz pohlepe. U svojoj velikoj težnji za Bogom postigla je sve što je mogla i više ne čini ništa kako bi se približila Ljubljenome. Četvrta je zanos, koji proizlazi iz dosade i nastoji ljubiti Boga tolikom ljubavlju, ali više iz vlastite ugone. Peta je sigurnost, nju postiže onaj koji se izdigne iz zanosa, jer duša počinje toliko ljubiti Boga i biva zahvaćena strahom Božjim i plamenom srca. Duša se toliko uzdigla k Bogu da joj je nemoguće bez njega živjeti. Šesta je mirnoća, spokoj, stvarna i istinita, u kojoj duša uživa toliko mir i počiva u tišini Noine arke bez ikakvih ometanja. No nemoguće je postići spokoj ako se ne meditira milosrđe, jer rast u milosrđu vodi prema savršenosti, vodi prema savršenom Dobru koje živi i vlada u sve vijeke vjekova.«¹²⁹ Nadalje piše u istom spisu o sedam stupnjeva koji vode prema uživanju milosrđa: »Prema uživanju milosrđa koje je primljeno od Duha Svetoga vodi sljedećih sedam stupnjeva: poticajna budnost, okrepljujuće povjerenje, gorući žar, ushićenje koje podiže, zadovoljstvo koje umiruje, zanosna radost, spajajuće prijanjanje. Ti se uvjeti trebaju ispuniti ako se želi usavršiti milosrđe i ljubav Duha Svetoga... To je redosljed tih stupnjeva. I ne treba stati dok se ne dođe do posljednjega. U početku će prevladavati briga prije nego poticajni osjećaji, jer budnost podrazumijeva koliko je pošteno, korisno i ugodno htjeti

¹²⁸ BONAVENTURA, *Opera omnia*, VIII, 7. Usp. *Opuscoli mistici*, Milano, 1957., 56–57; Ernesto CAROLI (ur.), *I mistici. Scritti dei Mistici Francescani Secolo XIII*, I, Bologna, 1995., 300–307.

¹²⁹ BONAVENTURA, *Opera omnia*, VIII, 10–11. Usp. *Opuscoli mistici*, 63–65; Ernesto CAROLI (ur.), *I mistici. Scritti dei Mistici Francescani Secolo XIII*, I, 358–360.

dobro u Bogu. Tada se rađa temeljna vjera i čežnja koje vode u ekstazu. Naposljetku dolazi do sjedinjenja u kojem se suobličujemo Isusu kakav on jest.«¹³⁰

Drugo Bonaventurino mistično djelo *Put duha k Bogu* govori o intelektualnim aktivnostima koje čovjeka približavaju Bogu: »Da bi taj prelazak bio savršen, treba staviti na stranu sve djelatnosti uma, a vrhunac osjeta potpuno prenijeti i preoblikovati u Bogu. To je mistično i tajanstveno stanje koje ne pozna nitko doli onaj koji ga je primio, a ne prima ga nitko doli onaj koji ga želi, niti ga želi itko doli onoga kojega je do srži ražario ogranj Duha Svetoga, što ga je Krist poslao na zemlju. Stoga je i rekao Apostol da je tu mističnu mudrost objavio Duh Sveti. Budući da u tome narav ne može ništa, a malo može napor, treba malu važnost dati istraživanju, a veliku pomazanju; malu jeziku, a što veću unutarnjoj radosti; malu važnost valja dati govoru i pismu, a svu Božjem daru, to jest Duhu Svetome; malu ili nikakvu važnost treba dati stvoru, a svu stvoriteljskoj biti...«¹³¹ Osvrćući se na narav dara mudrosti, uvijek je najbolje krenuti kod Bonaventure od *Komentara*. Tu bilježi kako mudrost postoji u intelektualnom dijelu i u isto vrijeme u osjetilnom dijelu, no preteže onaj osjetilni dio: »Mudrost u jednom dijelu upućuje na eksperimentalno poznavanje Boga i u tom je pogledu jedan od sedam darova Duha Svetoga, u kojem vježbanje uvodi u uživanje u božanskoj milini. Zato je za unutarnje uživanje u kojem je pokoj i radost nužno djelovanje osjeta koje se sjedinjuje sa stanjem koje se pojavljuje... Do posljedica se dolazi djelovanjem dara mudrosti koji je dijelom spoznatljiv a dijelom osjetilan... U ljubavi prema Bogu vodi i spoznanje, odnosno argumenti razuma, što je na neki način i prvi čin dara mudrosti. Tako da naposljetku mudrost uključuje intelekt i osjetilnost.«¹³²

Ovaj kratak pregled Bonaventurine misli upućuje čitatelja na primat milosrđa nad osjetilnošću i na milosrđe kao pokretačku snagu puta duše prema posljednjem stadiju, a to je kontemplacija.

Zaključak

Franjo Asiški i Bonaventura Banjoređijski izdanci su XIII. stoljeća koji svojim duhovnim i teološkim promišljanjem nadilaze granice svojeg vremena. Govoriti o milosrđu u njihovim djelima dovodi nas do dvaju različitih svjetova

¹³⁰ BONAVENTURA, *Opera omnia*, VIII, 14–15. Usp. *Opuscoli mistici*, 71–73; Ernesto CAROLI (ur.), *I mistici. Scritti dei Mistici Francescani Secolo XIII*, I, 367–369.

¹³¹ BONAVENTURA, *Opera omnia*, V, 312–313. Usp. BONAVENTURA, *Itinerarium mentis in Deum*, u: BONAVENTURA, *Tria opuscula*, 504–505.

¹³² BONAVENTURA, *Opera omnia*, III, 774–775.

života i mišljenja. Franjino promišljanje i prakticiranje milosrđa nije u strogom smislu riječi teološko, nego je više plod njegova evanđeoskog usmjerenja koje zatim pretače u životnu praksu. Stoga je teško govoriti o teologiji milosrđa kod Franje Asiškoga, iako se njezini tragovi svakako mogu naći u njegovim djelima. Teološki elementi koji govore u milosrđu u spisima Franje Asiškoga plod su njegove prakse koja ga je učinila učiteljem milosrđa. S druge strane Bonaventura je svjedok razvijene teološke misli visoke skolastike, odnosno slika franjevačkog reda polovice XIII. stoljeća. Njegov nauk o milosrđu nalazi se zapisan u više različitih spisa, no naposljetku se svodi na to da je milosrđe dar mudrosti, i kao takvo je neizostavno za duhovni život duše koja želi ući u odnos ljubavi sa svojim Bogom, a to je nemoguće bez djelovanja Duha Svetoga, koji podupire ono čemu duša teži – da bude ljubljena i vođena k Ljubljenome. I kod Bonaventure nalazimo tragove bogatog iskustva Franje Asiškoga, osobito na području dinamizma kreposnog života, zatim u promišljanjima o milosrđu, koje je majka i forma svih kreposti, žar i vatra kojom stvorenje doseže svojeg Stvoritelja; krepost nerazdvojna od milosti s kojom postiže posljednji učinak, put prema savršenom Dobru, sama u sebi i kao refleksija stvorenja. Naposljetku se sav govor o milosrđu kod Bonaventure svodi na to da je ona dar mudrosti, koja podupire milosrđe u njegovu putu prema božanskom uživanju, ali je kao takva podupirana djelovanjem Duha Svetoga sve do stupnja kada ulazi u kontemplaciju, kada duša dolazi u dodir s Onim koji je Željeni. To teološko promišljanje o milosrđu kod Bonaventure graniči s mistikom te će kao takvo ostaviti velika traga u franjevačkom redu, osobito kada se govori o primatu milosrđa kao duhovnog puta prema mističnom životu.

Summary

**MERCY IN THE WRITINGS OF FRANCIS OF ASSISI
AND BONAVENTURE OF BAGNOREGIO**

Daniel PATAFTA

Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb
Vlaška 38, p.p. 432, HR – 10 001 Zagreb
d.patafta@yahoo.com

Mercy has deeply marked the entire Franciscan spirituality and theology and if one wants to speak about Franciscan theology and spiritual heritage, one cannot leave out this topic. On the other hand, the previous research in this area did not pay sufficient attention to this topic in relation to other topics that marked the Franciscan-theological tradition. The aim of this article is to provide an overview of how this topic was treated by Francis of Assisi and Bonaventure of Bagnoregio. They both lived in the XIII century and belonged to the spiritual-theological tradition that has been formed in that century and that marked the Franciscan theological-philosophical school in the following centuries up until today. Francis of Assisi is certainly an example of, firstly, an unsystematic theological reflection that is primarily marked by his own spiritual experiences. As such, he was a teacher and an example of mercy, which was an inspiration for all generations of Franciscans in the following centuries. On the other hand, Bonaventure of Bagnoregio is an excellent example of theological and spiritual reflection of this period, which treated and presented mercy systematically, as one would expect from a renowned theologian. On the basis of these two examples, the article will analyse the treatment of mercy in Franciscan theology and spirituality, while emphasising the fact that these two authors lived in the XIII century in which Franciscan theology and spirituality emerged. Francis' practical and gospel-based example and Bonaventure's systematic theological reflection are sources for the discourse on how mercy was experienced and understood in the Franciscan tradition. They both see human life as on the way to God and this is not achieved through one's own strength, but through God's mercy, which is a special gift of God. They both express the primacy of love through mercy for all the creation, especially for the human being. In a way, mercy perfects and makes love and all other virtues more concrete and these are then manifested as acts of merciful love towards those who are in need and towards the whole creation.

Keywords: *mercy, Francis of Assisi, perfect love, brotherly love, Bonaventure of Bagnoregio, wisdom – the source of mercy.*